

"אלוקים חשבה לטובה" – גלגולו של חלום

כמעט מחצית מספר בראשית מוקדשת לשלישי שבאבות – יעקב אבינו. מלידתו בפרשת תולדות, ועד מיתתו בפרשת ויחי. בעקבות המאבק עם המלאך נוסף לשמו שם נוסף – ישראל. חדירה למהותם של שני שמותיו, תפתח פתח להבנת רבים ממעשיו, מזמן חזרתו לארץ, ותתן ראייה שונה בפתרון חלומו השני של יוסף, עיני זיהוי חדש של השמש והירח.

הרקע והקשיים

פרשות "ויצא" ו"וישלח" מתארות מעגל סגור בחייו של יעקב אבינו מ"ויצא יעקב מבאר שבע וילך חנה" עד "ויבא יעקב שלם עיר שכם אשר בארץ כנען בבאו מפדן ארם" (בראשית ל"ג, יח). באותו הפרק העמיד יעקב אבינו אחד עשר צאצאים מנשותיו, עשה חיל גדול, שכך את חמת אחיו ואף המלאך הודה לו על הברכות. וכך יבטא זאת המדרש המובא ברשיי ד"ה שלם: "שלם בגופו – שנמרפא מללעמו, שלם בממונו – שלא חסר כלום מכל אומו דורו, שלם במורמו – שלא שחמ מלמודו צנים לבן".

אולם המעגל נסגר לגמרי רק בהתגלות האלוהית שזכה לה בבואו לארץ: "ויאמר אלקים אל יעקב קום עלה בית אל ושב שם ועשה שם מזבח לאל הנראה אליך בברוך מפני עשיו אחיך. ויאמר יעקב אל ביתו ואל כל אשר עמו הסרו את אלוהי הנכר אשר בתככם והטהרו והחליפו שמלתיכם. ונקומה ונעלה בית אל ואעשה שם מזבח לאל הענה אתי ביום צרתי ויהי עמדי בדרך אשר הלכתי... ויבא יעקב לזוה אשר בארץ כנען... ויבן שם מזבח ויקרא למקום אל בית אל כי שם נגלו אליו האלוקים בברחו מפני אחיו" (בראשית ל"ה, א-ז).

אך מכאן ואילך מופיעים במקרא מספר עניינים, שהקשרם נראה תמוה ובלתי מובן: התגלות נוספת של ה' ליעקב – מיתת רחל – מעשה ראובן – מנין בני יעקב – מות יצחק – תולדות עשיו – חלומות יוסף וגלגוליו. להקשרם ולהבנתם של פרשיות אלו מוקדש עיוננו.

מתגלות מספר קושיות:

אלוקים אל יעקב עוד בבאו מפדן ארם ויברך אותו ויאמר לו אלוהים – שמך ב, לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל יהיה שמך ויקרא שמו ישראל. ויאמר לו אלוהים אני אל שדי פרה ורבה גוי וקהל גוים יהיה ממך ומלכים מחלצין יצאו. ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה ולזרעך אחריך אתן את הארץ" (בראשית ל"ה, ט-יא).

א. מדוע חוזרת התורה על שינוי שמו של יעקב, אחר שכבר נקרא בשם ישראל בפי המלאך הנאבק עמו?

ב. מה טיבה של הברכה לפריה ורבייה אחר שכמעט כל צאצאיו נולדו? (וקשה לומר שה' התכוון רק לבנימין שעוד לא נולד, כי ברך אותו בריבוי נוסף: "גוי וקהל גוים" יהיה ממך).

- ג. מה טיבה של הבטחת הארץ כאן?
 גם בפרשת מיתת רחל ובלידת בנימין מתגלים מספר קשיים:
 א. מה הקשר בין הפרשות?
 ב. מדוע מתערב יעקב בקריאת השם, דבר שלא עשה כן בשום שבט אחר?
 וגם בהמשך מתעוררות מספר קשיים:
 א. "ויסע ישראל ויט אהלה מהלאה למגדל עדר" – מה מקומו של פסוק זה לעניינים שלעיל?
 ב. מה הייתה כוונתו של ראובן בבלבלו יצועי אביו?
 ג. "וישמע ישראל" פסקא באמצע פסוק כב, ובהמשך: "ויהיו בני יעקב שנים עשר" – מה טיבה של הפסקה זו? ומדוע בפסוק אחד נקרא בשני שמותיו יעקב וישראל?

יעקב וישראל

על הפסוק "וישמע ישראל, ויהיו בני יעקב שנים עשר" מובא בזוהר וישלח קע"ו א:
 "רבי אלעזר אמר מפני מה בתחילה ישראל ואח"כ יעקב? אלא כאשר בא ראובן ובלבל אותה המטה, אמר: "הלא שנים עשר שבטים נצרך לאבי להעמיד בעולם ולא יותר, ועתה רוצה להוליד בנים, אפשר שאנחנו פגומים, שהוא מבקש להוליד אחרים כמקדם?! מיד בלבל אותה המטה, ונתעכב תשמיש ההוא ועשה בזה בזיון נגד השכינה, ששרתה על המטה ההיא וע"כ כתוב 'וישמע ישראל'; שהרי בשם זה נתעלה תוך שנים עשר הנסתרים, שהם י"ב נהרי אפרסמון הטהור.
 'ויהיו בני יעקב שנים עשר' אלו י"ב שבטים שהשכינה מתקשטת בהם. ומי הם אלה שהתורה חזרה ועשתה להם חשבון כמקדם? כולם קדושים, כולם ראויים אצל השכינה להסתכל בקדושת רבונם. שאילו עשה מעשה ההוא, לא היה ראובן בחשבון. ועם כל זה נענש, שניטלה בכורתו ממנו וניתנה ליוסף, כמ"ש: 'ובני ראובן, בכור ישראל, ובחללו יצועי אביו – ניתנה בכורתו לבני יוסף בן ישראל' (דה"א ה', א).

לפי דברי הזוהר, ישראל זה השם המעולה ויעקב זהו השם הרגיל, וראובן לא רצה שאביו יוליד בנים נוספים. ואע"פ שבלבל יצועיו, נכלל במנין בני יעקב, ולא נטרד מלהיות בנו – שלא חטא. דברי זוהר אלו נותנים לנו פתח להתבונן בפרשיות, שהבאנו לעיל.

גוי וקהל גויים

הקב"ה מתגלה אל יעקב אבינו. אף שכבר נאמר לו ששמו ישראל. את השם ישראל – יעקב אפשר לקשר לברכת הפריה והרבייה הסמוכה.
 שמו של יעקב אבינו יהיה שלם, כשיוולד לו עוד שבט, שעדיין לא נולד וזה יהיה בנימין. אזי יבוא השם הרגיל לתיקונו השלם כאב משפחה שלימה; אולם אם יזכה לשבט נוסף, שיהיה לא רק שבט, אלא קהל גויים, שיאחד את כל השבטים לקהל אחד, יזכה לשם ישראל, שהיא דרגה מיוחדת, שמפיעה רק כשכולם מאוחדים כקהל. ולכן ה' מבטיח לו:
 "פרה ורבה, גוי וקהל גויים יהיה ממך ומלכים מחלצין יצאו" (בראשית ל"ה, יא), שאם יוולד לך רק גוי – שבט נוסף – יקרא שמך יעקב, ושם ישראל יהיה טפל לו וגנוז, אולם אם יצא

ממך גם "קהל גוים", ראוי אתה לשם **ישראל**, שכבר ניתן לך, ויעקב יהיה טפל לו. ועיי' השבט ה'13 שיחבר את כולם¹ תזכה לברכת הארץ שהיא ראויה לעם מאוחד ולא לייב שבטים מפורדים.

בן אוני – בנימין

מיד אחר התגלות זו של ה' ליעקב מתה רחל, ובמותה יולדת את בנה השני. ויעקב שמח מאוד בלידה זו בידעו ששלב ראשון בבנין העם הושלם, ויש לו שנים עשר שבטים, ולכן כשקוראת לו רחל "בן אוני", שמסמל צער ואבל, מתערב יעקב וקורא לו "**בנימין**" (שם, יח), שעל ידו משלים יעקב את תפקידו, ורואה בו תיקון כוחו – בן ימין – בן כוחי, או בשל לידתו בארץ, שהיא בימין (דרום) רואה הוא סימן, שזכאי הוא לארץ, עיי' שזרעו הושלם. אולם עם כל זאת ייב השבטים משלימים רק את שם יעקב, אולם רוצה הוא לזכות בגדלות יתירה, ולבנות גם את השם האלוקי המאחד של כל שבטי יה, והופך אותם לכנסת ישראל.

מגדל עדר

יעקב אבינו מתכוון למהלך הבא, וכולו עסוק בעליה הנוספת כדי לבנות את קומתו השלימה והפסוק מעיד: "**ויסע ישראל** ויט אהלה מהלאה למגדל עדר, ויהי בשכן **ישראל**... וישמע **ישראל**" (שם, כא-כב). יעקב נוטה את אהלו מחוץ לכל העדר והמחנה, כי אינו יודע כיצד יכלכל את מעשיו. הבעיה אינה כה פשוטה: רחל מתה, ללאה יש כבר שישה בנים, וללדת מן השפחות – לא יהיה זה מכבודה של רחל האהובה, שיהיו בני השפחה רבים מבניה. ולכן מחכה לאות מהי ממי יולד הבן ה'13. וכאן הכריע הקב"ה בדבר, ושרתה שכינה באוהל בלהה (לפי דברי הזוהר), ואז החליט יעקב אבינו להעביר את מיטתו לאוהל בלהה.

מעשה ראובן

ראובן, בכור לאה הבין, שיעקב עשוי להוליד בן נוסף, שתפקידו יהיה לאחד את השבטים. דבר זה איים עליו גם כבן לאה, וגם כבכור. וכך אומר הזוהר, שחשב ראובן, שעיי' לידת בן נוסף "אפשר שאנחנו פגומים"!! ועיי' תובע את כבוד אמו וכבוד עצמו, ומונע את יעקב מלהוליד בן נוסף. תוכניתו של ישראל נגזת ולכן "וישמע **ישראל**", כי לא זכה להגשים את מעלתו המיוחדת. ואז חלה הפסקה, כי כאן נגמרת תקופה עם מעשה ראובן, ולכן במסורה

1. המהר"ל מפרג בחידושי אגדות על מסכת ב"מ קז, עיי' בעניין: "ייג דברים נאמרו בפתי": "כבר בארנו, כי האדם הוא חסר ויושלם עיי' פת שחרית וקיתון של מים, וכאשר מעמיד האדם על השלימות שלו, מצלת אותו מייג דברים. **כי הדבר השלם כוחו ייג**, כאשר תבין עניין זה. ודבר זה רמזה התורה, שנאמרו ייג בריתות בפרשת מילה. כי עיי' המילה גם כן נעשה האדם שלם. ודבר זה תבין מעניין הגשם, שלא יושלם רק עיי' ייב גבולים, והנקודה האמצעית אשר ביניהם. **והשלימות יש בו כוח ייג**. עיי' מהר"ל זה אפשר להסביר גם ענינים אחרים. ייג מידות הרחמים – שלימות הבורא. ייג מידות שהתורה נדרשת בהם – שלימות התורה שבע"פ. וכן ייג למצוות שלימות הפרט. (ואולי גם ייג עיקרי אמונה לרמב"ם – שלימות האדם המאמין).

פסקא באמצע פסוק, והכתוב מעיד "ויהיו בני יעקב שנים עשר" – ושני דיוקים מדיקים
אנו מפסוק זה:

"ויהיו בני יעקב" – ולא בני ישראל,
"שנים עשר" – ולא שלושה עשר.

וכאן מונה התורה את 12 השבטים לאמותיהם, כי בזאת מסתיימת תקופת כל האבות.
התכנית האלוקית של הקב"ה לברית עם ע"י האבות, באה לידי ביטוי בלידת 12
השבטים, שהם תולדות אברהם יצחק ויעקב. ואע"פ שמיתתו של יצחק הייתה אחר
מכירת יוסף, אבל כאן כבר אפשר לסיים את התקופה, כי יש לו המשך בדמותו של יעקב
ושבטיו.

בני נחור נשיאי ישמעאל ואלופי עשיו

את סוד ה"שנים עשר" ידעו גם אחרים²: "נחור, ישמעאל, ועשיו. נחור, אחי אברהם,
ואשתו, מלכה, מולידים שנים-עשר ילדים:

"את עוז בכור ואת בוז אחיו ואת קמואל אבי ארם, ואת כשד ואת חזו ואת פלדש ואת
ידלף ואת בתואל... ופילגשו ושמה ראומה, ותלד גם היא את טבח ואת גחם ואת
תחש ואת מעכה" (בראשית כ"ב, כ-כד).

וברש"י ד"ה "גם היא":

"אף היא השוטה משפחותיה למשפחות אברהם: מה אברהם י"צ שנים, שילאו מיעקב
– ח' בני הגזירות, וד' בני שפחות, אף אילו ח' בני גזירות וד' בני פילגש".

וכן ישמעאל, כבן זוגו מאב של יצחק, ועשיו כאחיו מאב ומאם של יעקב, מעמידים אף הם
שנים-עשר צאצאים:

"ואלה שמות בני ישמעאל בשמותם לתולדתם בכר ישמעאל נביות וקדר ואדבאל
ומבשם ומשמע ודומה ומשא, חדד ותימא יטור נפיש וקדמה... שנים עשר נשיאים
לְאֻמָּתָם" (בראשית כ"ה, יג-טז).

גם ישמעאל ניסה להתמודד בתחום זה, אלא שבסופו של דבר "על פני כל אחיו נפל".
וברש"י ד"ה "נפל":

"ולא הוּא חומר ועל פני כל אחיו ישכון, עד שלא מת אברהם ישכון משמח אברהם נפל".

עשיו, אף הוא מודע לכך ומעמיד שלושה עשר אלופים, כשנים עשר מהם צאצאיו
מנשותיו או מבניהם: תימן, אומר, צפו, געתם, קנו, יעוש, יעלם, קרח, נחת, זרח, שמה,
מזה, ואילו השלושה עשר הוא עמלק בן תמנע, פילגש אליפז. אלוף זה הוא החריג
המפורסם מכולם, והוא הניגוד המאחד את כל אלופי עשיו כנגד קיומו של עם ישראל

². יסוד זה חוזר גם במלכות שלמה. שלמה המלך ממנה שנים עשר נציבים על כל ישראל. הם מכלכלים
את המלך ואת ביתו חודש בשנה, ואלה שמותם: "בן דקר במקץ ובשעלבים, בן חסד בארובות, בן
אבינדב על נפת דאר, בענא בן אחילוד תענך ומגדו, בן גבר ברמות גלעד, אחינדב בן עדא מחנימה,
אחימעץ בנפתלי, בענא בן חושי באשר ובעלות, יהושפט בן פרוח ביששכר, שמעי בן אלא בבנימין, גבר
בן אורי בארץ גלעד, ונציב אחד אשר בארץ" (מלכ"א ד', ז-יט).
במסכת סנהדרין יב, ע"א נחלקו בו: "חד אמר אחד ממנה על כולם, וחד אמר כנגד חודש העיבור".
לפי הדעה השנייה, ייתכן ששמו אינו מוזכר בפירוש, כי תפקידו אינו קבוע אלא רק בשנים מעוברות.
אולם לפי הדעה הראשונה, מעל שנים עשר הנציבים יש ממנה, שהוא "נציב עליון", שתפקידו לרכז
ולפקח על כל הנציבים, וזהו הנציב השלושה עשר, שמהווה גורם מאחד.

בעולם. הוא זה שמכונה "ראשית גוים עמלק" (במדבר כ"ד, כ), הבא להכרית את "קדש ישראל לה' ראשית תבואתה" (ירמיהו ב', ג).

תולדות יעקב – יוסף

יעקב אבינו, שסיים את תפקידו לכאורה עם לידת כל בניו, הראויים להשכנת שכינה, רוצה הוא לקיים את הבטחה של "קהל גוים", ומתבונן בבניו מי מהם ראוי להיות הבכור, אחר שניטלה הבכורה מראובן. באופן טבעי עולה דמותו של יוסף – "ובמעלליו יתנכר נער". חלומותיו על מלכות, היוצרים קנאה ושנאה אצל האחים, גורמים ליעקב אבינו לשמור את הדבר, ולראות כיצד יגשים אותם יוסף בחייו.

בשמעו את חלום יוסף על שלושה עשר גרמי שמים: שמש, ירח ואחד עשר כוכבים המשתחוים למלך אחד, מקווה הוא, שיימצא הפתרון והתשובה למשפחה המאוחדת, ואולי אז יתגלה שם ישראל במלואו. וכבר בתחילת דרכו, בחושו הפנימי מגלה יעקב אליו יחס מיוחד: "וישראל אהב את יוסף מכל בניו כי בן זקונים הוא לו" (ל"ז, ג).

בפרשת "וישב" ובפרשת "מקץ" מתגלה דמותו "המלכותית" של יוסף, שבכל מצב שבו הוא נמצא, ראוי הוא למלוך. בבית פוטיפר – מתגלה כאיש מצליח, המארגן את כל בית אדוניו בהצלחה מרובה, ושם שמים שגור בפיו. אף בבית הסוהר מצליח הוא לשלוט על העניינים, ומהווה גורם חיובי גם בעיני שר בית הסוהר, וגם בעיני האסירים, ואף פותר את חלומותיהם ומרגיעם.

"כי מבית האסורים יצא למלוך" (קהלת ד', יד) ומגיע לשיא בתפקידו כמשנה למלך מצרים, ומבצע את כל תכניותיו בשני הרעב, ומכלכל את כל מצרים לחם לפי הטף. גם את משפחת יעקב היורדת, כשכבד הרעב בארץ כנען, יוסף הוא המשביר ומחיה את אחיו ואת כל בית אביו.

עוד יוסף חי

בירידתו של יעקב אבינו למצרים משתמש המקרא בשני שמותיו: יעקב – ישראל. כששלח יוסף עגלות לשאת את אביו: "ותחי רוח יעקב אביהם" (בראשית מ"ה, כז). יעקב זוכה שוב לידעה, שכל בניו חיים, והוא שוב אב המשפחה, אולם מיד מנצנצת בו רוח הקודש, אולי יזכה הוא לשם ישראל במהלך זה:

"ויאמר ישראל רב עוד יוסף בני חי אלקה ואראנו בטרם יוסע ישראל וכל אשר לו. ויאמר אלוקים לישראל הלילה ויאמר יעקב יעקב – אל תירא מרדה מצרימה כי לגוי גדול אשימך שם" (בראשית מ"ה, כח; מ"ו, א-ג).

במראה קורא לו ה' יעקב, כי זהו מצבו עתה, אולם שם יעשהו לגוי גדול ויקרא שמו ישראל.

ויקרבו ימי ישראל למות

יעקב נמצא במצרים, ורואה בעיני רוחו את הגלות והשיעבוד העתידיים. כעת יותר מתמיד מפעמת בו התחושה, שיש לאחד את כל הכוחות ודווקא בארץ. פרשה זו סתומה – אולם בתוך הגלות מנצנץ אור. "ויתחזק ישראל וישב על המטה" (בראשית מ"ח, ב).

יעקב קורא ליוסף לא רק מפני שבידו להעלות את עצמותיו לארץ כנען, אלא כדי לסגור את המעגל של דברי ה' אליו:

"ויאמר יעקב אל יוסף אל שדי נראה אלי בלוז בארץ כנען ויברך אותי. ויאמר אלי הנני מפרך והרבייך ונתתיך לקהל עמים ונתתי את הארץ הזאת לזרעך אחרך אחוזת עולם" (בראשית מ"ח, ג-ד).

יעקב אבינו מזכיר את ההתגלות שהייתה לו בלוז, ושם קיבל הבטחה על גוי וקהל גוים, ולפי דברינו על לידת שבטים נוספים. עד עתה התקיים רק חלק מן הברכה, שהרי בנימין נולד. אולם "לקהל גוים" לא זכה עדיין, ולכן מעביר יעקב את הברכה הזו ליוסף: "ועתה שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים עד באי אליך מצרימה לי הם, אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי" (בראשית מ"ח, ה).

רק כאן באה הפרשה לידי סיומה: יוסף נבחר להיות הבן שיאחד את כל השבטים, והוא הוכיח את יכולתו זאת ע"י כל פעולותיו, מנערותו ועד רגע זה שהוא ראוי לתואר מלך. קהל הגוים שבו התברך בלוז, יעבור ליוסף, שבכוחו להקהיל את הגוי – עם ישראל, ומעתה יהיה הוא הבכור במקום ראובן, ושני החלקים של הבכורה יעברו אליו. אפרים ומנשה יהיו ילדי יעקב, כראובן ושמעון בני לאה, אולם דווקא בני רחל הם אלו שיהפכו ברגע זה להיות המגשימים של קהל הגוים.

וכך מלבי"ם בפירושו "התורה והמצוה": "ועתה – אחר שהבטיח, הנני מפרך ולא נתקיים בי. בהכרח היתה הכוונה שבני יוסף יתחלקו לשני שבטים עד שיתוסף שבט אחד וזה כי שני בניך הנולדים בארץ מצרים לי הם כי אחר שנטלה הבכורה מראובן שהוא בכור לאה היא שייכת ליוסף שהוא בכור רחל".

ובפסיקתא רבה פ"ג: "דרש יעקב לעשות מנשה ואפרים שבטים אחר שנראה הקב"ה אליו ואמר לו 'אני אל שדי וגוי ומלכים מחלציד יצאו, אילו אמר לו ומלכים ממך יצאו' הייתי אומר על השבטים, לא אמר לי אלא מחלציד – על בני בני אמר, על אפרים ומנשה". (תוי"ש פ"ג ל"ה אות ס"ג).

כך גם מתקשרת הזכרת מיתת רחל בפרשה זו: "ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך" (בראשית מ"ח, ז). וראויה הייתה היא ללדת את הבן הנוסף, או בלחה שפחתה, אולם לא כך גלגלה ההשגחה את הדברים, ולכן יהיו בניך – בני, ואתה הבכור שיוזכה לשבט ה-13, ובנים אלו שיצאו מחלציד, ישלימו את שם ישראל שבי.

אפרים ומנשה כשבטים

רש"י בד"ה "ונתתיך לקהל עמים":

"בשרו שעמידים ללאת ממנו עוד קהל ועמים. ואע"פ שאמר לו גוי וקהל גוים, גוי – אמר לי על בנימין, קהל גוים – הרי שנים לצד בנימין ושני לא נולד לי בן, למדנו שעמיד אחד משבטי להיחלק ועמה אותה מחנה אני נושא לך".

וכך גם בפרק ל"ה פסוק יא בד"ה "פרה ורבה" – אומר רש"י: "ע"ש שעדיין לא נולד בנימין ואע"פ שכבר נתעברה ממנו גוי – בנימין וקהל גוים – מנשה ואפרים שעמידין ללאת מיוסף והם בנימין השבטים".

שמע ישראל

רק לאחר שמסר את הבכורה ליוסף, יכול יעקב אבינו לאסוף את כל בניו, ולומר להם את אשר יקראם באחרית הימים ולברך אותם. ובלשון הכתוב: "הקבצו ושמעו בני יעקב ושמעו אל ישראל אביכם". עד עכשיו הייתי יעקב אולם עם נתינת הבכורה ליוסף ואימוץ מנשה ואפרים, יכול אני להקרא בשם ישראל אביכם. ובמסכת פסחים נו, ע"א שנינו:

"נסתלקה ממנו שכינה אמר שמא חס ושלום יש במיטתי פסול כאברהם שיצא ממנו ישמעאל ואבי יצחק שיצא ממנו עשיו? אמרו לו בניו: 'שמע ישראל, ה' אלוהינו ה' אחד', כשם שאין בלבך אלא אחד, כך אין בלבנו אלא אחד".

רק עכשיו באה לידי ביטוי האחדות הגמורה מסביב למיטתו, ומגיעים בני יעקב לשיא שלמותם ומביעים זאת בקריאת "שמע ישראל" שהיא המאחדת את כל המשפחה, והופכת אותם לבני ישראל כששם ה' בפיהם. ובאחדות זו של שלושה עשר השבטים (יוסף נחשב עתה כשני שבטים) יכולים לומר: "ה' אלוהינו ה' אחד" ("אחד" בגימטריה — 13).

חלום ושברו

מבלי משים, פותר יעקב אבינו את חלום יוסף, שהיה תלוי ועומד במשך שלושים ותשע שנים³. יעקב ידע בעומק לבו בשמעו לראשונה את החלום, שהשמש והירח אינם אביו ואמו של יוסף. "הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחוות לך ארצה" (בראשית ל"ז, י) "והלא רחל מתה"⁴!! אולם לא ידע מי הם השמש והירח, שאינם נמנים על בניו אחד עשר הכוכבים. כעת לאחר העלאת אפרים ומנשה לדרגת השבטים נפתר החלום.

השמש והירח הם אפרים ומנשה. כל שלושה עשר גרמי השמיים בחלום הם יחידה אחת המחולקת לשתי יחידות משנה. אפרים ומנשה הם השמש והירח, שהם בני יוסף, ואחד עשר כוכבים — אחיו⁵, אך כולם ראויים להמנות במנין אחד עם כל השבטים. ברגע שהפך יעקב אבינו את מנשה ואפרים לבניו, קיבל החלום משמעות שונה.

3. מעניין, שגם לפי הפתרון המקובל של החלום, שהתקיים כאשר באו יעקב וכל ביתו, והשתחוו לו, היה יוסף בן 39 (בן 30 בעמדו לפני פרעה ועוד 7 שנות השבע ו-2 שנות הרעב), ומספר זה מורכב מג' פעמים שלוש עשרה המהווים שלימות גמורה.

4. ברשי"ד "הבא נבא": "והלא אמך כבר מתה, והוא לא היה יודע שהדברים מגיעים לבלהה, שגדלתו כאמו. ורבותינו למדו מכאן, שאין חלום בלא דברים בטלים. ויעקב נתכוון להוציא הדבר מלב בניו, שלא יקנאוהו. לכן אמר לו 'הבוא נבוא' וכו', כשם שאי אפשר באמך, כך השאר בטל". את דברי רש"י אלו אפשר להסביר, שרק כלפי חוץ גער יעקב ביוסף, כדי שיחשבו האחים, שחלום זה בטל. אך בליבו פנימה הרחר, שיתכן, שחלום זה הוא חלום אלוהי נבואי, ולכן "שמר את הדבר" וברשי"ד: "היה ממתין ומצפה מתי יבוא".

ועיין במפרשי רש"י: "גור אריה" למהר"ל, "לבוש האורה", הרא"ם ו"שפתי חכמים" על רש"י ד"ה "הבא נבוא" ובתו"ש פרק ל"ז אות פ' מביא מקורות על חלומות של צדיקים או מלכים שמתקיימים כולם.

5. בבראשית רבה פ"ד: "רבנן אמרו: אמר ראובן — הוא מונה אותי עם אחי, ואיני מצילו! אני הייתי סבור שנדחיתי מכוח אותו המעשה, והוא מונה אותי עם אחי, שנאמר 'ואחד עשר כוכבים משתחוים לי ואיני מצילו'!! גם ממדרש זה רואים, שיוסף מחשיב את כל אחיו, בלי להתחשב ביחוסיהם או בחטאם.

כאן התברר שכפיפות זו ליוסף אינה של שליטה ואדנות, כפי שחששו האחים⁶: "המלך תמלך עלינו אם משול תמשל בנו" (ל"ז, ח) אלא של סמכות אבהית וקשר משפחתי חזק המרוכז סביב לאבי המשפחה, שיבא במקום יעקב. וכשם שבני יוסף אינם מרגישים משלטים על ידי אביהם, כך גם אחיו יקבלו את מרותו, אולם כיחס בנים אל אביהם, ולא כעבדים אל אדונם.

רק במותו של יעקב, כשבאים האחים ונופלים לפניו, ומוכנים להיות לו לעבדים מיראתם אותו פן יתנקם בהם על מכירתו מסביר הוא: "ואתם חשבתם עלי רעה" (נ, כ). בחלומי – ביחס אליכם כמלך אל עבדים, ולכן השלכתם אותי אל הבור, "ואלוקים חשבה לטובה" (שם).

הקב"ה רמז בחלום לתפקידי כאב, כפי שאני מתייחס לבני, והעלני לגדולה. "וינחם אותם וידבר על לבם" (נ, כא).

כאן נסגר המעגל, שנפתח בספרו להם את חלומותיו בעודו נער, דבר שגרם לשנאה ולקנאה, ועכשיו התברר, שפתרון החלום, דווקא הוא גורם לעשיית שלום בינו לבין האחים.

שמש וירח

תיארונו את אפרים ומנשה כשמש וירח בחלום יוסף, ואפשר להוכיח זאת מן המקראות. כשיעקב אבינו מפקפק בחלום יוסף: "הבוא נבוא אני ואמך ואחריך להשתחוות לך ארצה" (ל"ז, י), הבין יעקב, שהפתרון נעוץ בזהוים של השמש והירח, כי אחד עשר הכוכבים הלא שבטי יה המשתחוים לאח השנים עשר, ואב ואם אכן מתאימים לדימוי השמש והירח – לנוח ולמקבל, למשפיע ולמושפע⁷. אולם, אם מדובר על השתחויה ממש הרי אמו, רחל, כבר מתה, ולכן גער בו אביו. אולם שמר את הדבר בלבו, בהרגישו, שיש דברים בגו. רק כשהופך יעקב את בני יוסף לבניו, יכולים הם מצד אחד להיות כלולים בחלום ביחד עם כל השבטים, ומצד שני לשמור על יחודם כשאחד מבניו הוא שמש, והשני ירח. לתומו חשב יוסף שדין הבכורה לגדול – למנשה, ומשנהו – אפרים, אולם יעקב שיכל את ידיו בשכל ובחכמה, ונתן לאפרים את הבכורה בשימו את יד ימינו על ראשו, ואת שמאלו – על ראש מנשה:

"ידעתי בני ידעתי גם הוא יהיה לעם וגם הוא יגדל ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו וזרעו יהיה מלא הגוים" (בראשית מ"ח, יט).

וברש"י ד"ה "גם הוא יהיה לעם":
"שעמיד גדעון ללאת ממנו שהקצ"ה עושה גם על ידו".

ובד"ה "ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו":
"שעמיד יהושע ללאת ממנו שינחיל את הארץ וילמד תורה לישראל".

6. אבן עזרא בד"ה "המלך תמלך": **"אנחנו נשימד מלך, או אתה תמשול בנו בחזקה"**? את דבריו אלה אפשר להבין בשתי צורות: או הם דוחים את כל צורות השלטון, ולא ישימו עליהם, לא מלך ולא מושל. אך אפשר להבין, שבלשון **"אנחנו נשימד מלך"** יש הסכמה מסויימת, ורק שליטה בחזקה תדחה מכל וכל. ורק בשל כך הוסיפו שנאה, שנראה להם שרוצה הוא להיות מושל בהם בחזקה.
7. **בתורה שלימה** פרק ל"ז אות ח' נמשלו האבות והאמהות לשמש וירח (בזוהר ויקרא י"ב). וב**מנורת המאור** אלנקוה חלק ג', פרק ד': **"אביך זה השמש, ואמך זה הירח"**. וכן במדרש **לקח טוב**: **"האם והאב נמשלו לאדם כמאורות"**.

ובד"ה "יזרעו יהיה מלא הגוים":

"העולם יתמלא בלאת שמעו ושמו כשיעמיד חמה בגבעון וירח בעמק אילון".

בברכה זאת מנבא יעקב על יהושע היוצא משבט אפרים ומדמהו לשמש, בשל כוחו בהעמדת השמש, ועל גדעון – כירח, שהוא המאור הקטן המאיר בלילה.

יהושע וגדעון

אם נתבונן בדרכיו של יהושע, נראה אותו כראוי לדימוי השמש וגדעון לירח. במלחמותו במלכי האמורי יושבי ההר (יהושע י', יב-יג):

"ויאמר לעיני ישראל שמש בגבעון דום וירח בעמק אילון וידום השמש וירח עמד עד יקום גוי אויביו הלא היא כתובה על ספר הישר ויעמוד השמש בחצי השמים ולא אץ לבוא כיום תמים".

וברש"י ד"ה "הלא היא כתובה":

"דבר זה נכתב צמורה שאמר לו יעקב ליוסף זרעו של אפרים יהיה מלא הגוים – אימתי ביום שמעמדה חמה ליהושע נתמלא כל העולם שמעו של יהושע".

ובספר שופטים ב', ט:

"ויקברו אותו בגבול נחלתו בתמנת חרס בהר אפרים מצפון להר געש".

וברש"י ד"ה תמנת חרס:

"ע"ש שהעמידו תמונת חרס על קברו כלומר חנל על אדם שהעמיד החמה ומוטל בקבר".

והשמש נקראת חרס במקרא: "האומר לחרס ולא יזרח" (איוב ט', ז) וכן "בטרם יבוא החרסה" (שופטים י"ד, יח).

ובתנחומא ישן פ' אחרי י"ד:

"שמש בגבעון דום – ביקש יהושע לשתק את החמה. אמר השמש ליהושע וכי יש קטן אומר לגדול דום?! אני נבראתי ברביעי, ובני אדם נבראו בששי ואתה אומר לי דום?! א"ל יהושע: בן חורין שהוא קטן יש לו עבד זקן, אינו אומר לו שתוק?! ולא עוד אלא שהשתחוית ליוסף שנאמר הנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחוים לי, ואת מדבר כנגדי?! הוי שמש בגבעון דום".

הרי, שהמדרש מקשר בין אותה השתחוואה של השמש בפני יוסף בחלום, להעמדתה ברום השמים בימי יהושע. ומכוח חלום זה יכול יהושע לשלוט על גרמי השמים, כי רגילים הם להשתחוות ליוסף, שהוא מזרעו.

לעומתו, גדעון ראוי הוא לדימוי הירח בהיותו עושה את כל מעשיו בלילה.

"ויהי בלילה ההוא ויאמר לו ה' קח את פר השור אשר לאביך... והרסת את מזבח הבעל... ויקח גדעון עשרה אנשים מעבדיו ויעש כאשר דבר אליו ה' ויהי כאשר ירא את בית אביו ואת אנשי העיר מעשות יומם ויעש לילה" (שופטים ו', כה-כז).

ובניסיון הגיזה והטל בגורן:

"ויעש אלוקים כן בלילה הוא ויהי חרב על הגזה לבדה ועל כל הארץ היה טל" (שופטים ו', מ).

ובמלחמתו במדין:

"ויהי בלילה ההוא ויאמר אליו ה' קום רד במחנה כי נתתיו בידך" (שופטים ז', ט).

ותכסיס המלחמה עם השופרות, הכדים והלפידים היה **בראש האשמות התיכונה** באמצע הלילה. ובמרדף אחר זבח וצלמונע: "וישב גדעון בן יואש מן המלחמה מלמעלה החרס" (שופטים ח', יג).

וברד"ק בד"ה "מלמעלה החרס": "קודם בא השמש ויש לפרש כי **כל הלילה** רדף גדעון אחרי זבח וצלמונע ובבוקר כעלות השחר שב מן המלחמה וזהו מלמעלה החרס"⁸.

המלך תמלך אם משול תמשל

אחר חלומו הראשון של יוסף עם האלומות תמהים האחים: "המלך תמלך עלינו אם משול תמשל בנו" (בראשית ל"ז, ח).
ובמדרש ב"ר פ"ד:

"ר' סימון אמר, לפי שענו בלשון כפול לפיכך הוא מעמיד מלכים. מכאן אמרו כל החלומות הולכים אחר הפה (ברכות נה, ע"א) ולפיכך עמדו ממנו שני זוגות מושלים: ירבעם ויהוא – מלכים, ויהושע וגדעון שופטים⁹. המלכים לא היו צדיקים ולכן כתוב מלך תמלך – חסר בלא וי. אבל השופטים היו צדיקים לכך משול כתוב מלא" (תורה שלימה פרק ל"ז אות ע"ד).

ממגד תבואות שמש – ממגד גרש ירחים

בברכתו של משה ליוסף הוא כולל גם את שבטי אפרים ומנשה, ומכנה אותם בשמותיהם, מפני שהם עתידים לנחול בארץ כשאר השבטים. "בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו בהם עמים ינגח יחדו אפסי ארץ, והם רבבות אפרים והם אלפי מנשה" (דברים ל"ג, יז). משה, כיעקב הקדים את אפרים למנשה, ונתן את הרבבות לאפרים, ואת האלפים – למנשה.

וברש"י ד"ה "והם רבבות אפרים": "אותם המנוגמים הם הרבבות שהרג יהושע שנה מאפרים".

ובד"ה "והם אלפי מנשה": "הם האלפים שהרג גדעון נמדין".

לפי זה אפשר לומר, שגם בתחילת ברכתו רומז לשני שבטים אלו: "וממגד תבואות שמש וממגד גרש ירחים".

ויתכן שרמז גם לנחלותיהם של מנשה ואפרים: אפרים ינחל בעבר הירדן המערבי, אולם נחלת מנשה תשתרע גם בעבר הירדן המזרחי וגם מערבה לירדן. לכן לעומת "תבואות שמש" – לשון יחיד, זוכה מנשה "למגד גרש ירחים" – לשון רבים ע"ש שתי החלות, שקיבל משני עברי הירדן.

ומקום קבורתו של יוסף: "בתמנת סרח אשר בהר אפרים" (יהושע כ"ד, ל). לפי פירוש אחד, שביארנו לעיל, זה כנגד השמש – תמנת סרח, והמלים סרח – חרס מתחלפות. אך רש"י שם מביא פירוש נוסף: "ז"ל תמנת סרח – על שם שפירותיהם מסריחין מרוב שמן".

8. לפי פשוטו של מקרא "מלמעלה מן החרס" הוא שם מקום כמו "הר חרס" (שופטים א', לו), או שב מן המלחמה מארץ בני קדם – מן המזרח.

9. חלוקה זו, בין מלכים כיהוא, לבין מושלים כיהושע וגדעון, מוסברת בהרחבה בהקדמת אברנאל לספר שופטים; המונה חמישה דברים משותפים בין מלך לשופט, וחמישה הבדלים ביניהם. ומסכם: "הנה התבאר מזה שהשופטים אין ענינם כענין המלכים".

ותמנת סרח – ותמנת חרס הם היינו הך. רמז לברכת משה ממגד תבואות שמש – השמש (חרס) הממלאת מגד ושמן את הפירות, שמסריחין מרוב שמן (סרח).

אביר יעקב – אבן ישראל

גם בברכתו של יעקב ליוסף נרמז התפקיד המיוחד של יוסף, המהווה המשך ליעקב אבינו:

"ויפוזו זרועי ידיו" – היה ראוי לעמוד מיוסף י"ב שבטים ויצאו מראשי אצבעותיו זרע עשרה שבטים שנאמר 'ויפוזו זרועי ידיו', נשתמרו שם שניים – מנשה ואפרים, ואע"פ כן יצאו מבנימין אחיו וכולן נקראו על שמו" (פרקי דר"א פרק ל"ט).

מכאן שגם הוא כיעקב היה ראוי לילד י"ב שבטים, ולפרות כאב הממשיך את יעקב ומנשה ואפרים היו התמצית של אותם י"ב שבטים. מדרש זה משלים את המדרשים המדברים על יוסף כבן דמותו של יעקב.

"אלה תולדות יעקב יוסף" – שכל מה שאירע לזה אירע לזה, מה יעקב נולד מהול אף יוסף נולד מהול, מה זה אמו עקרה אף זה אמו עקרה, מה זה אמו ילדה שניים אף זה אמו ילדה שניים, מה זה בכור אף זה בכור, מה זה נתקשת אמו בלידה אף זה נתקשת אמו בשעת לידה, מה זה אחיו שונאו אף זה אחיו שונאים אותו, מה זה אחיו ביקש להרגו אף זה ביקשו אחיו להרגו, מה זה רועה אף זה רועה. זה נשטם וזה נשטם, זה נגנב שתי פעמים וזה נגנב שתי פעמים, זה נתברך בעשר וזה נתברך בעשר, זה יצא לחוצה לארץ וזה יצא לחוצה לארץ, זה נשא אשה מחוצה לארץ וזה נשא אשה מחוצה לארץ, זה הוליד בנים בחוצה לארץ וזה הוליד בנים בחוצה לארץ, זה ליווהו מלאכים וזה ליווהו מלאכים, זה נתגדל על ידי חלום וזה נתגדל על ידי חלום, זה נתברך בית חמיו בשבילו וזה נתברך בית חמיו בשבילו, זה ירד למצרים וזה ירד למצרים, זה כלה את הרעב וזה כלה את הרעב, זה משביע וזה משביע, זה מצוה וזה מצוה, זה מת במצרים וזה מת במצרים, זה נחנט וזה נחנט, זה העלו עצמותיו וזה העלו עצמותיו" (בראשית רבה פ"ד ועיין עוד בתו"ש פרק ל"ז אות כ"ה).

ובהמשך ברכת יעקב ליוסף: "מיד אביר יעקב, משם רעה אבן ישראל" (בראשית מ"ט, כד).

וברש"י ד"ה "אבן ישראל": "לשון נוערין אב וכן אבן וננין יעקב וננין". אולם אפשר להסביר שאבן זהו יוסף¹⁰, שגם הוא אב וכן – בן ליעקב, ואב לאפרים ולמנשה; ונכתב במילה אחת, כי הוא מגלם באישיותו את התפקיד הכפול, ומשעה שמנה יעקב את מנשה ואפרים במנין בניו, השתנה תפקידו של יוסף מבן לאב. ובדרגה זו, שנקרא יוסף אבן, זוכה יעקב למלא את תפקידו בשלימות והופך מ"אביר יעקב" ל"אבן ישראל", ויוסף ה"אבן", שהוא בן דמותו, הופך את יעקב לישראל. ורק לפני מותו מתברר ליעקב אבינו פתרון החלום – "ואביו שמר את הדבר" – עד יומו האחרון.

10. במדרש ובתלמוד הכינוי "רועה אבן ישראל" הוא כנוי ליוסף. בסוטה לו, ע"ב: "מי גרם לו שיחקק על אבני אפוד אלא אביר יעקב. ימשם רועה אבן ישראל משם זכה ונעשה רועה. שנאמר: 'רועה ישראל האזינה, נוהג כצאן יוסף' (תהלים פ'). במדרש אגדה, המובא בתורה שלימה פרק מ"ט אות ש"ל: "אבן" זה מלך המשיח. זהו אחד המקורות למשיח בן יוסף, שיהיה רועה אבן ישראל, ותתחיל התשועה על ידו. וכך כתב רלב"ג על פסוק זה. בתורה שלימה מקורות נוספים רבים בעניין משיח בן יוסף.